

Bellarmino, eres tú?

Un gres alemán no Castelo de San Sebastián (Vigo)

Bellarmino, are you?
A German stoneware in the Castle of San Sebastian (Vigo)

Lino Gorgoso López

Adro Arqueolóxica S.L.
lino.gorgoso@gmail.com

Francisco Alonso Toucido

Estela Arqueoloxía e Patrimonio
franalonsotoucido@hotmail.com

Resumen

No presente artigo damos a coñecer o achádego dunha cerámica de tipo “Bellarmino” de gres alemán, localizada no entorno do Castelo de San Sebastián (Vigo). Empregamos esta peza como punto de partida para analizar o comercio de gres na Idade Moderna e poñelo en relación con algunhas outras cerámicas deste tipo aparecidas en Galicia, resaltando a importancia que adquiriron como materiais diagnósticos para os séculos XVI a XVIII.

Palabras clave

Gres, Bellarmino, cerámica diagnóstica, Arqueoloxía da Idade Moderna.

Abstract

In this article we announce the discovery of a ceramic type “Bellarmine” German stoneware, located in the vicinity of the Castle of San Sebastian (Vigo). We use this piece as a starting point to analyze the trade sandstone in the Modern Age and put it in relation to some other ceramic tiles appeared in Galicia, highlighting the importance acquired materials as diagnostics for the sixteenth to eighteenth.

Keywords

Stoneware, Bellarmine, ceramic diagnostic, Archaeology of the Modern Age.

■ Data de envío: 12-04-2016 ■ Data de aceptación: 12-06-2016

INTRODUCCIÓN

Con este artigo damos a coñecer unha peza singular no rexistro arqueolóxico da cidade de Vigo ó tratarse dun tipo cerámico, o gres, ó que non se lle prestou moita atención até o de agora, non só en Galicia senón a nivel peninsular, a pesares de que noutros países europeos como Inglaterra, Holanda e Alemaña e no continente americano considéranse como pezas de carácter excepcional polo seu valor cronolóxico.

O estudo da cerámica da Idade Moderna non ten gran tradición en Galicia en comparación con outras épocas precedentes; nos últimos anos existen diversas publicacións que tentan aproximarnos ó panorama europeo e americano, ademais de conxugar as tipoloxías atopadas nas escavacións cos catálogos de pezas aceptados pola bibliografía ó uso, entre os que destaca o reunido no *Florida Museum of Natural History*. Publicacións recentes sobre louzas e cerámicas locais desta época abren o camiño para futuros estudos que axudan a completar unha secuencia que a todas luces non terá nada que envexarlle ó rexistro material das rexións europeas con maior fluxo comercial.

A presenza de gres alemán dos séculos XVI e XVII na costa galega responde a unha dinámica comercial marítima en principio moi relacionada coas colonias holandesas e inglesas, así coma outros aliados, frecuentemente inimigos do Imperio Español e, polo xeral, de relixión protestante; aínda así, semella que o gres acadou un certo prestixio na súa época, quizais relacionado coas elites relixiosas ou o desenvolvemento do culto, tal e como se propuxo para pezas atopadas en cidades do interior de Galicia como Compostela e Ourense (CASTRO LORENZO 2009: 151; PRIETO ET AL. 2014: 256; XUSTO RODRÍGUEZ e FERNÁNDEZ QUINTELA 2009: 220).

Por outro lado, a cidade de Vigo (Pontevedra) é un dos portos máis importantes do Noroeste da Península Ibérica dende antigo, debido á súa estratéxica situación e ás características favorables da súa Ría, aberta ó Océano Atlántico. Esta importancia motivou o levantamento dun sistema defensivo costeiro no que o elemento máis destacado era o Castelo do Castro, coa súa prolongación cara a costa no Castelo de San Sebastián, moito máis adecuado para a defensa costeira dada a proximidade das súas baterías ás praias. Ademais disto, o porto de Vigo acadou unha importancia non recoñecida até o de agora en canto ó comercio de produtos suntuarios, quizais debido a que os denominados Portos Reais eran Baiona e A Coruña, destacando a presenza de louzas como as que recentemente se veñen de catalogar en escavacións urbanas da rúa Hospital, Areal e Rosalía de Castro, aínda non publicadas, pero que reflicten a chegada á cidade de pezas de orixe peninsular, especialmente as de Sevilla e do Levante, pero tamén italianas e mesmo inglesas.

Dende a década dos anos noventa do século pasado, a arqueoloxía urbana da cidade transformou por completo a historia da mesma, con base a numerosos achádegos de estruturas e materiais dende a Protohistoria até a Idade Contemporánea, moi especialmente a localización dunha importante industria salineira romana na zona do Areal. Pero tamén é de destacar a aparición de abondosos restos de época moderna, como o lenzo da vella muralla da vila ou as estruturas do antigo Convento do Hospital, na rúa

Inés Pérez de Zeta (ACUÑA 1997). Esta proliferación de vestixios débese a dous factores en interacción: por un lado a especial fisionomía da cidade, con pendentes moi pronunciadas cara a costa, disimuladas ó longo dos séculos por potentes recheos que cobren os restos e por outro a grande actividade arqueolóxica levada a cabo nas numerosas obras dunha cidade cun forte crecemento urbanístico.

Froito dun deses controis, localizouse no ano 2013 unha peza singular, un anaco de xerra de gres (“stoneware” na súa denominación inglesa) renano, das denominadas “bellarmine”, que consideramos relevante dentro do contexto do Noroeste, pese a que nos últimos anos atopáronse outras pezas similares en zonas costeiras como no Porto Real de Baiona e en Ribadeo, Norte de Lugo. A peza viguesa é a que agora presentamos (figura 1).

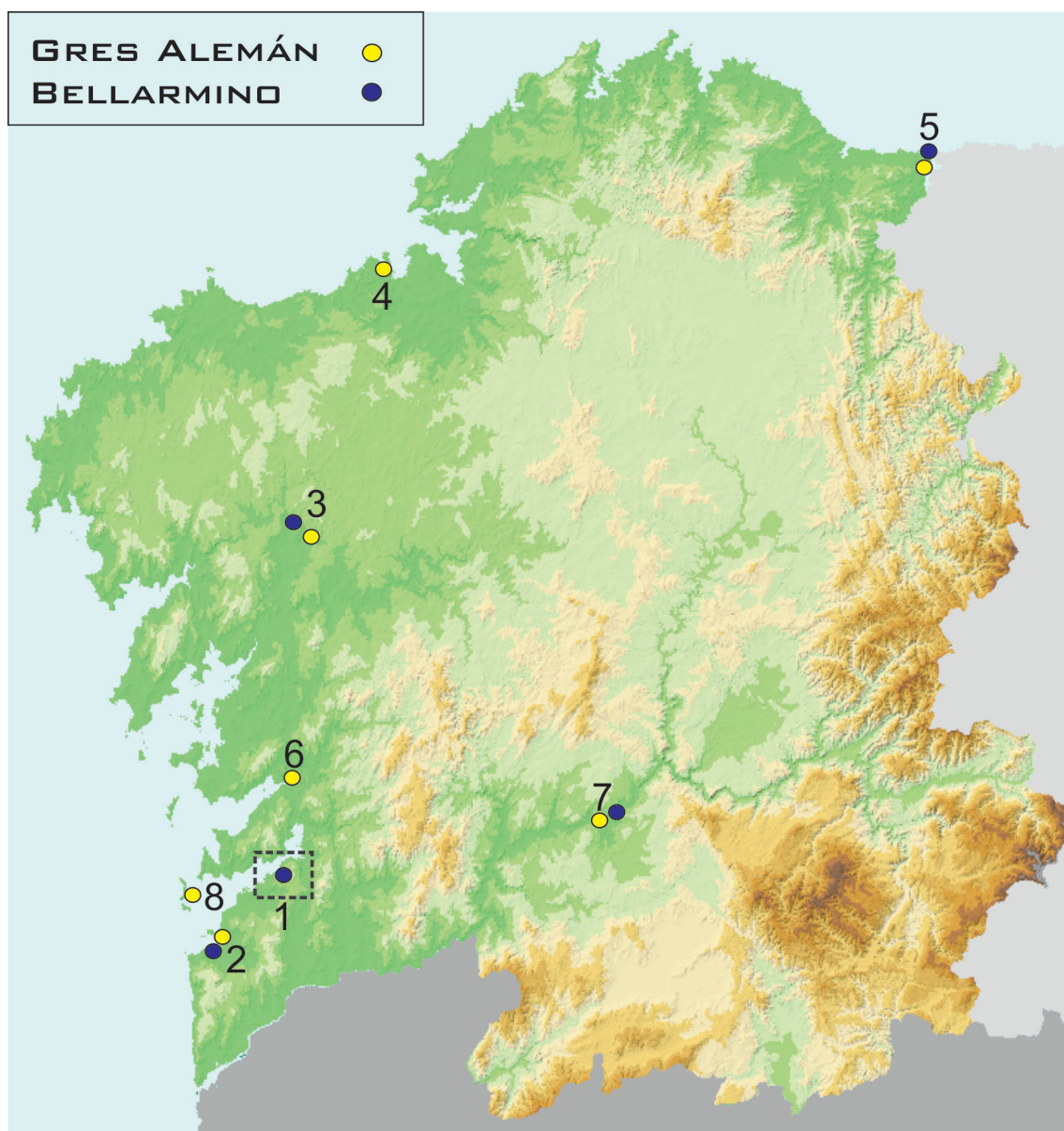


Figura 1. Mapa de distribución das pezas citadas. 1 (Vigo), 2 (Baiona), 3 (Compostela), 4 (A Coruña), 5 (Ribadeo), 6 (Pontevedra), 7 (Ourense), 8 (Illas Cíes).

CONTEXTO E LOCALIZACIÓN

A peza exhumouse dunha gabiá de canalización eléctrica sometida a control arqueolóxico no ano 2013, situada na confluencia das rúas Hortas e San Sebastián, nas proximidades do castelo abaluartado de San Sebastián, no límite Sur do Casco Vello de Vigo (figura 2).

Esta estrutura forma parte do complexo do Castelo do Castro, recinto defensivo da cidade dende época medieval, cando no cume do outeiro levantouse o denominado Castelo do Penso, propiedade da Mitra Compostelá até a súa destrución a mans do Conde de Camiña, quedando posteriormente como atalaia de observación.

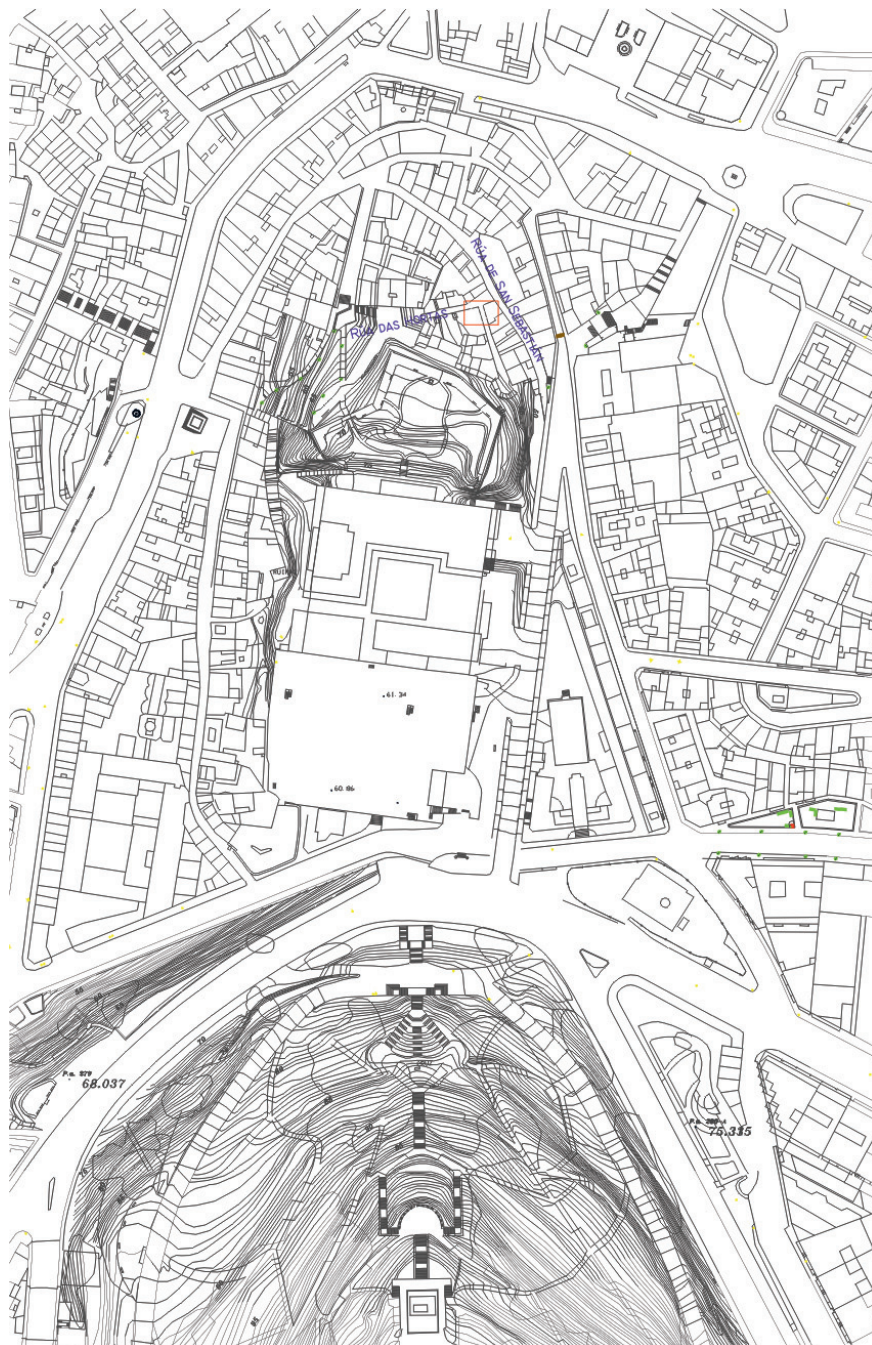


Figura 2. Plano de situación do achádegado.

Co motivo da Guerra de Restauración Portuguesa, érguense as fortalezas do Castro e de San Sebastián, entre 1656 e 1665; nesta última data, Filipe IV encárgalle aos enxeñeiros militares Carlos e Fernando de Grunemberg a finalización das murallas, unindo ámbolos castelos cun lenzo de terra a modo de falsa braga, co que se delimita un amplo espazo militar só comparable en Galicia coa fortaleza de Monterrei (Ourense), do mesmo estilo e finalizado polo mesmo enxeñeiro, Juan de Villarroel.

O que máis nos interesa é o recinto de San Sebastián, situado sobre a vila recen amurallada, entre a Pescadería e o barrio do Pracer, acaroándose ó denominado *Burgo de las Huertas* e ocupando a ubicación da vella ermida de San Sebastián, cun amplo espazo anexo denominado “Campo de Granada”. O chamado “fortín” descríbese coma unha defensa rasante composta dun baluarte e dous medios baluartes, cun patio interior de escasas dimensións, realizado nunha calidade deficiente ante a posibilidade dun ataque anglo-portugués inminente. A existencia do fortín adiantado típico das fortalezas deseñadas polo francés Conde de Vauban, cobra máis sentido nesta posición debido á gran-

de distancia do Castelo do Castro con respecto á Ría, dado que a artillería da época non acadaba grandes distancias de fogo. A mala factura das defensas da cidade quedan patentes no ataque luso de 1665, o que obriga ó reforzo das murallas, que de novo vense afectadas polos feitos acaecidos na ría e cidade na Guerra de Sucesión Española a comezos do século XVIII (figura 3).



Figura 3. Vigo no século XVII, plano do Archivo Histórico de Simancas.

No século XIX o Castelo de San Sebastián sofre unha remodelación, ampliándose o seu espazo interior para albergar á tropa e mandos así como un hospital militar, se ben xa con anterioridade empregárase como residencia de soldados, especialmente durante a chegada de tropas á cidade con motivo de conflitos ou previo ó seu embarque no porto. No século XX o estado de abandono era patente, empregándose mesmo como cuadra

de cabalos do exército. Tras a cesión do estado á cidade de Vigo de todas estas instalacións, en 1970 derrúbase ou sepúltase o fortín, coa finalidade de levantar o actual consistorio municipal, polo que tan só conservamos parte da súa estrutura defensiva que dá cara o Norte (GARRIDO RODRÍGUEZ 2011) (figura 4).



Figura 4. Foto de Pacheco de comezos do século XX, no que se observa o Castelo de San Sebastián sobre a cidade.

O gres localizouse dentro dun recheo de terra arxilosa, a máis de un metro de profundidade e disposto sobre o substrato, na parte traseira da rúa Hortas, á altura do número 10 da mesma; este estrato enchía un rebaixe na rocha natural, que a todas luces tiña que ver cunha construción anterior desmantelada no momento no que se traza a rúa. Isto cadraría no tempo coas obras de demolición de boa parte da estrutura do Castelo e a apertura do novo tramado urbano xa no século XX. En diversos planos que recrean a zona reflíctese que até o século XIX nese punto existía un baleiro ou unha especie de praza quizais con estruturas de abaluartamento e só a comezos do século pasado aparecen as primeiras construcións, demolidas nos anos setenta e actualmente ocupadas por novas vivendas.

O punto de localización da peza remítenos a tres hipóteses, case sempre relacionadas co Castelo inmediato; en primeira instancia pensamos que o gres e outras cerámicas acompañantes formarían parte do refugallo das instalacións militares anexas, desbotadas fóra da muralla, como acontece noutros xacementos do NW, no momento en que rachan ou deixa de ter senso o emprego das mesmas. Outra posibilidade é que procedan dun recheo derivado do arrasamento do propio castelo, xa no século XX, debido á construción do actual consistorio e que parece coincidir coa estratigrafía documentada. A terceira hipótese, desbotada en principio, tería que ver co emprego de ditas cerámicas no Barrio das Hortas, arrabaldo da cidade de escasa importancia e nada acorde co suntuario das pezas (figura 6).

CONTEXTO CERÁMICO

O Bellarmino localizado na confluencia das rúas Hortas e San Sebastián, acompañábase tanto de cerámicas de uso común como propias dun ambiente de certo luxo.

No caso da cerámica común documentáronse fragmentos de pezas de “pastas vermellas e engobe” descritas noutras fortificacións galegas como o Castelo da Lúa, Rianxo, A Coruña (CÉSAR VILA e BONILLA RODRÍGUEZ 2003) e con posible orixe na cidade lusa de Aveiro (RÍO CANEDO del e RODRÍGUEZ 2015). Un dos fragmentos da rúa San Sebastián, correspóndese aparentemente cun asa que presenta abundante mica e cuarzo de reducido tamaño e ben calibrados. O seu grosor sobrepasa os 2 cm (PMF. 13/001). Outro dos fragmentos pertence a un balde con borde de pestana e pasta tipo sándwich con desgrasante de cuarzo e mica (PMF. 13/005). Por último un fragmento de borde simple, con molduras na súa cara externa, en distribución horizontal e sección triangular (PMF. 13/004), que tamén procederían da portuguesa cidade de Aveiro.

A parte das producións de pastas vermellas, tamén se documentou un galbo de cerámica indeterminada, de coloración gris e beige, con restos de feluxe (PMF. 13/011), que recorda ás producións medievais do Noroeste (MARTÍNEZ CASAL 2006), así como un fragmento das famosas Anforetas de Indias –*Botixas*, segundo a bibliografía (GOGGIN 1960)–, empregadas para o transporte de viño e aceite dende o século XV (PMF. 13/003).

En canto a cerámica de luxo, aparte do propio *Bellarmino*, documentouse un fragmento de fondo de pastas beige claro con micas de moi reducido tamaño, realizado a

torno con vidrado en verde, este fragmento podería corresponderse cunha cunca de *Saintonge*, Francia, (HUGONIOT 2006), de cronoloxía medieval ou moderna, aínda que algúns autores discrepan da adscrición a Saintonge de todas estas pezas, empregando diversas nomenclaturas relacionadas coa súa orixe Bretoa ou da Costa Francesa de Normandía (PMF. 13/006).

Existen tamén fragmentos das series *Columbia Plain Green Dipped* en cores verde e branco, de pasta moi porosa beige escuro con vidrado en dúas intensidades de verde, un de fondo e outro máis intenso en liñas decorativas (PMF. 13/012); ou outro fragmento de pastas rosáceas con vidrado en verde sobre branco e decoración en base a liñas (PMF. 13/009). Tamén existen fragmentos das denominadas *Sevilla Blue on White* (PMF. 13/015 e PMF. 13/010) (CARAMÉS 2006; CASTRO 2009), así como un *Blue Bacin* (PMF. 13/002 e PMF. 13/007), cerámica destinada á hixiene persoal moi frecuente nas escavacións da cidade olívica (figura 5).

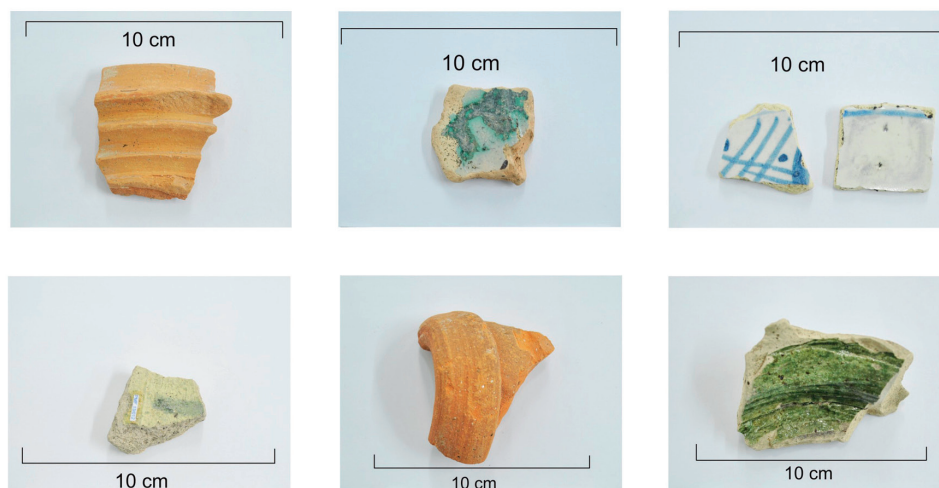


Figura 5. PMF 13.004 PMF 13.009 PMF 13.015.010 PMF 13.012 PMF 13.001 PMF 13.006.



Figura 6. Vista das obras na rúa Hortas, dende o Castelo de San Sebastián.

As pezas estudadas, poden ser encadradas perfectamente en época moderna, nun momento coetáneo ao uso do castelo, coa excepción dun fragmento de porcelana inglesa das denominadas *Rockingham Ware*, datable entre os séculos XVIII e XIX. Estas pezas de luxo, en xeral denotan un importante estatus social, posiblemente relacionadas coa propia vida do castelo ou dunha personaxe relevante, documentadas xunto a outros elementos propios dun uso máis común.

O BELLARMINO DA RÚA SAN SEBASTIÁN

A peza en cuestión correspóndese cun fragmento de 4,7 x 7cm do colo dunha xerra ou botella de gres, de pasta gris moi compacta con algún poro esporádico e exterior de cor marrón glaseado en ton claro; o seu interior atópase tamén vidrado en marrón. Non se aprecia ningún desgrasante nas súas pastas. Conserva parte dunha decoración aplicada que claramente se identifica como a parte superior dunha faciana de home de idade avanzada, coas cellas e nariz moi marcadas, a nariz é moi estirada e presenta grandes ollos abertos, mofletes cadrados e poboadas cellas (figura 7).



Figura 7. Bellarmino atopado na rúa Hortas de Vigo.

A descrición lévanos a relacionar o fragmento coma un claro exemplar de *Bellarmino*, pezas das fábricas da conca do Rin-Renania, que entre os séculos XVI e XVIII produciron este tipo de gres de gran calidade, especialmente xerras de cervexa e botellas de pequeno e mediano tamaño, caracterizadas pola presenza destas caras “barbudadas” relacionadas coas chamadas “máscaras de mofa”; pretendían ridiculizar mediante a súa

representación ao bispo católico Roberto Bellarmino, no contexto das loitas de relixión acaecidas no século XVI e XVII en Europa, con especial virulencia logo da controversia suscitada no Concilio de Trento (1545-1563). A falta de análises da composición das pastas, estamos convencidos de que o acabado marrón satinado, a cochura gris e a calidade da decoración aplicada levaríanos a identificar a orixe da peza en Frechen, Alemaña, ou un taller do seu entorno, en todo caso do ámbito dos “Cologneware” da cidade de Colonia (PETRI 2006); as pezas de Westerwald ou da súa zona de influencia “Rhenishware” ou “Rhineland Stoneware” e mesmo de Inglaterra presentan unhas características diferenciadas en tonalidades e acabados con respecto á nova peza de Vigo (figura 8).



Figura 8. Detalle das pastas do gres da rúa Hortas.

O posteriormente cardeal Bellarmino (1542-1621), denominado na súa época “*Martillo de Herejes*”, pertencía á Compañía de Xesús e dirixiu os procesos inquisitoriais a Galileo Galilei e Giordano Bruno, así como diversas enquisas para o Santo Oficio sobre a teoría heliocéntrica de Nicolás Copérnico. Neste contexto de disputa ideolóxico-relixiosa, a Europa protestante produce numerosas obras de arte e literatura na que se critica a monolítica posición dos países católicos e das personaxes que encabezan a loita contra as novas posturas relixiosas e científicas, coma o propio Bellarmino, de aí que a presenza da súa cara en obxectos empregados para o consumo de bebidas alcohólicas, do que tamén estaba en contra o cardeal, sexa unha auténtica afronta e burla.

Con todo, a produción de caras barbudas en botellas é anterior ó mesmo Bellarmino, documentándose os primeiros exemplares de Renania cara 1520 (GAIMSTER 1997); a existencia de máscaras de homes con barba, aplicados sobre botellas especialmente, comeza mesmo en época romana, quizais representando ó Deus Baco, e ten unha longa tradición na Europa atlántica e Illas Británicas, que quizais poidamos relacionar con outra imaxe que está presente en abondosas igrexas de época románica e gótica, como son os “Green Man” ou homes que vomitan ramas no canto da tupida barba, a veces con cornos a modo de *Cernunnos* e outras veces como “homes salvaxes” (ERIAS 2009); véxase por exemplo o famoso Caldeiro de Gundestrup, Dinamarca, datado na Idade do Ferro, onde se representan diversos barbudos que recrean a deuses de dobre simboloxía: rexenera-

dores da vida e demos destrutores que dan a morte, e que teríamos que rastrexar mesmo dentro da koiné indouropea.

Estas producións renanas acadan un importante éxito comercial, destacando as de Frechen, Alemaña, e Raeren na actual Bélxica, aínda que tamén se producen noutros centros coma Siegburg (GAIMSTER 1987; PETRI 2006), e dende o século XVII en Westerwald, comercializadas dende os portos holandeses e ingleses, especialmente. Cara mediados de ese século, os novos produtos de Fulham, Inglaterra, tamén loitan por copar o mercado atlántico, en todo caso con grandes altibaixos na fabricación e distribución debido ás guerras que asolaron o continente nesa época, sobre de todo a Guerra dos Trinta Anos. Xa cara finais dese século XVII e boa parte do XVIII, Westerwald converterase no meirande centro de fabricación de gres e especialmente louza, co seu característico ton azul cobalto coma referente, despois de que boa parte dos mestres do gres de Siegburg emigraran alí. Para entón as fábricas de gres estaban xa estendidas por boa parte de Europa, por exemplo Bélxica e Francia, e mesmo coñécense casos de transporte de arxilas de Frechen cara Norteamérica, polo que é probable que cara o 1800 xa existisen industrias naquel continente, da man de emigrantes europeos, especialmente alemáns (MARTÍN ET AL . 2008).

O GRES RENANO E O SEU COMERCIO MUNDIAL

O gres, producido en Alemaña dende alomenos o século XIV, é un tipo de cerámica diferente, que nada ten que ver coa louza vidrada ou esmaltada elaborada dende finais da Idade Media, especialmente porque o gres tiña unha dureza moito maior e unha resistencia aos líquidos que o convertían nun contedor óptimo, especialmente de substancias alcohólicas de valor como viño, cervexa e licores como a xenebra ou aquelas cun compoñente ácido que alteraba a superficie das louzas habituais coma o vinagre ou mesmo o aceite.

O proceso de fabricación a temperaturas moi elevadas para a época, entre 1200 °C e 1300 °C, supoñía un primeiro paso na construción de fornos industriais en Centroeuropa; é nestas fábricas onde se realizou unha auténtica tirada en cadea de pezas de gres, nas que tamén se elaboraba o moldeado a torno e os apliques decorativos a molde. Ademais, a introdución de sal no proceso de cocción para outorgarlle o acabado veteado denominado “*pel de laranxa*” ou “*Tigerware*”, que ofrecía resistencia e un brillo amarrado característico, provocou o éxito do gres entre os séculos XVI e XVII, denominado “vidrado á sal” na bibliografía da época (Salzglasierteres Steinzeugna en alemán) (LESSMAN 1997). No forno, o cloruro de sodio provocaba un denso vapor absorbido pola arxila conseguindo un acabado traslúcido e a coñecida textura rugosa; o acabado final de cor marrón deriva dun baño posterior á cocción, polo que as veces a parte inferior da peza non presenta o mesmo acabado ou simplemente aparecen gotas de cor, frecuentemente óxido de ferro que deriva en marrón, ou óxido de cobalto en azul.

As xerras, xerros e botellas globulares de gres, presentan formas moi pouco variables até o século XVII, caracterizadas na súa primeira fase por unha base plana moldurada e a característica asa vertical no colo; as tonalidades non varían, aparecendo tan só a

producción típica de Frechen, a cidade industrial onde se emprazaban os pozos de arxila máis propicios para a cocción a altas temperaturas, algún deles compartidos coa cidade de Raeren, de pasta gris e acabado marrón veteado, e as de pasta amarrada con acabado decorativo en azul cobalto característica de Westerwald entre outras.

Aínda que as xerras e xerros teñen unha variabilidade maior nos seus tamaños, o estudo dos pecios holandeses ofreceu tres tamaños para as botellas, de 120, 160 e 250 mm, se ben as máis evolucionadas nas que a decoración é complexa, faciana barbada/medallón, mesmo chegan a 360 mm e unha capacidade de 3 litros (RUIZ GIL 2014: 5).

No século XVII as xerras e botellas barbudas acadan a súa máxima difusión, aínda que perden calidade e as facianas fanse dun xeito máis esquemático, sen tanta definición nos trazos faciais; en troques, baixo esta decoración aplicada comezan a proliferar adicións de escudos familiares, medallóns, figuras da antigüidade, follas entrelazadas, etc., mesmo emblemas de compañías comerciais ou bodegas ás que van destinados; noutros casos tamén se gravaban lemas relixiosos en alemán. Algúns autores pensan que certo tipo de medallón podería relacionarse con marcas de fábrica, xa que representan o escudo das cidades nas que se elaboraron (figura 9).

Se con anterioridade as pezas terían unha orixe nas cidades industriais dos arredores de Colonia e saída comercial a través do Rin cara os portos holandeses e ingleses, xa neste século XVII existen fábricas noutros puntos de Europa, especialmente Inglaterra, onde estas pezas acadan un gran pulo comercial; deste xeito, a olería de gres de John Dwight no barrio londinense de Fulham (1672 *circa*) supón a distribución de xerras e botellas de “*cologneware*” por boa parte do Imperio Británico, acadando as Trece



Figura 9. Botella de Tipo Bellarmino do fondeadoiro de Baiona.

Colonias americanas e o Índico (GAIMSTER 1997). A identificación destas pezas con respecto ás renanas non é doada, aínda que as inglesas carecen de asas e da decoración xermana, máis aló de representacións de personaxes da época e deuses da antigüidade, en xeral menos elaborados. Tamén se poden diferenciar a través dunha base moito máis ancha que as primixenias, características que poderemos ver na cerámica de gres que se desenvolve nas fábricas que imitan a Fulham xa no século XVIII, como en Staffordshire, Bristol ou Nottingham e que desenvolverán a louza fina branca a imitación da de Delft, unha vez que abandonan o gres coma produto estrela. En algúns exemplares as siglas “WR” e variantes identifican ás pezas inglesas, dado que existía un control aduaneiro das exportacións deste país.

Co tempo, os “Bartmann” (“Bartmannkrug” en alemán), como comezan a denominarse no mundo anglosaxón (GAIMSTER 1997), perden a súa simboloxía inicial e vólvense produtos de consumo máis xeral, especialmente as botellas, empregadas dun curioso xeito, a modo de “botellas de bruxas” no mundo anglosaxón, que por esas datas permanecía inxerido nun ambiente de persecución extrema das práctica esotéricas que tanto empregaban as xentes do rural. Estas botellas servían para sacar o meigallo ou mal de ollo, polo que o afectado enterraba un exemplar preto da súa vivenda ou mesmo baixo dela, introducindo xofre, cravos de ferro, teas en forma de corazón, cabelos, ouriños ou uñas para capturar o conxuro. Estas prácticas non se detectaron até as décadas finais do século pasado, a raíz da descuberta de exemplares en Inglaterra, onde no barrio de Greenwich, nas aforas de Londres apareceu o primeiro exemplar completo, publicado pola *British Archaeology* e posteriormente outras pezas de Duck Street, Cedars Park e do Museo Pitt Rivers tamén se relacionaron co fenómeno das “botellas de bruxas”. A partires de diversos estudos vanse identificando estas accións con documentación derivada dos procesos contra a bruxería, coma proba o recollido por Joseph Blagrove na cidade de Reading: “*Outra forma (de contrarrestar o meigallo) é introducir os ouriños do paciente nunha botella e poñer tres cravos, alfileres ou agullas (...); canto mais tempo permanezan estes elementos na botella, a vida da meiga estará en perigo...*”, texto datado cara 1671. Non temos constancia do seu emprego a nivel peninsular neste eido, aínda que non sería de descartar dado que existen exemplares de botellas de Raeren nas que se representan escenas relixiosas, que en contextos eclesiásticos católicos fan as funcións de contedores de auga bendita, do que si temos exemplos en Islandia (MEHLER 2009).

A distribución do gres entre os séculos XVI e XVIII semella moi mediatizada polo tráfico comercial anglo-holandés (REINEKING 1980) e as súas áreas de influencia, aínda que é probable que naves españolas e portuguesas transportaran pequenas remesas desta cerámica, como pon de relevo o magnífico estudo de K. Deagan para o Caribe e colonias españolas (DEAGAN 1987), ou mesmo que proveñan do comercio clandestino. Moitos destes exemplares correspóndense con pezas do século XVI e orixe en Frechen, quizais debido a que esta zona pasou varias veces a mans do Imperio Español durante as guerras acaecidas nesa centuria, aínda que dubidamos que a denominación de *Bellarmino*s tivera cabida no ámbito Católico, máis aló do prestixio que esta cerámica acadou na orde internacional.

Para o ámbito caribeño, coñecemos exemplares de gres, non só *Bellarminos*, en Puerto Real e no pecio do *Monte Cristi*, acaecido entre 1652 e 1656 e no que se documentaron 1.371 anacos de gres (LESSMAN 1997). Na República Dominicana; no pecio do barco inglés *Sea Venture*, afundido nas Bermudas en 1609; nas Antillas Holandesas –probablemente do buque *Nevis*, afundido en 1680–; no pecio do *Witte Leeuw* en Santa Helena, cuxas pezas están expostas no Museo de Amsterdam, así coma en Haití. Na costa estadounidense aberta ó Golfo de México coñecemos os exemplares de San Agustín da Florida (PLEGUEZUELO e SÁNCHEZ 1997; MARTÍN ET AL . 2008: 68) e o famoso naufraxio do barco San Esteban en *Padre Island*, Texas, USA, en datas tan temperás coma 1554 (LESSMAN 1997).

No Cono Sur Americano publicáronse recentemente algunhas pezas en Buenos Aires (ZORZI 2014), así coma coleccións de pezas de Westerwald, sen presenza de *Bellarminos*, máis tardías, en Santa Fé e no convento de xesuítas de Tucumán (SCHÁVELZON 2001: 259), ou no caso mellor coñecido e estudado, a cidade de Panamá “el Viejo” (MARTÍN ET AL . 2008), que forneceu un pequeno pero representativo conxunto de gres, destacando pezas de Frechen (maioritarias), Colonia, Siegburg, e Renania (xenérico), en datas tan temperás coma 1540, mentres que outros fragmentos de Westerwald e Raeren dátanse na centuria seguinte. En Salvador de Bahía (Brasil), no contexto do ataque e toma da cidade por parte dos ingleses en 1627, tamén se documentaron algunhas pezas de gres, en datas nas que a cidade formaba parte das colonias de Ultramar, pero cunha condicións moito máis abertas ó comercio con outras nacionalidades.

Fóra do ámbito español, cómpre destacar a presenza de pezas deste tipo en Norteamérica localizándose principalmente nas áreas de máis pronta colonización inglesa e forte inmigración europea da fachada atlántica, como Maine, Albany –Fort Orange–, Virxinia –Jamestown– (HUME 1969) e Rhode Island (DEAGAN 1997), ou colonización francesa, como Canada (BRÖKER 2008). E mesmo en pecios máis tardíos como o do buque de guerra *Mary Rose*, actualmente no Museo Victoria e Alberto de Londres (ELLIOT 1986).

A Compañía Holandesa das Indias Orientais, coas siglas VOC, *Verenigde Oostindische Compagnie*, que aparece en pezas de gres do século XIX, transportaba numerosas botellas deste tipo, curiosamente xunto a importantes lotes de xofre para a minería, detectado en pecios do Mar do Norte e diversos xacementos habitacionais de Islandia, do círculo comercial do Báltico e xa no Oriente nas illas Indonesias, Indochina, Xapón e outros puntos de maneira residual, en Sri Lanka -pecio de *Avondster*, 1659- (RASIKA ET AL.), e até Australia Occidental -buque *Batavia*, afundido en 1629 ou o *Vergulde Draeck*, 1656- ou mesmo no Canadá -naufraxio do *Saphire*, 1696-, xa en datas avanzadas do século XVII (LESSMAN 1997; PRIETO ET AL . 2014).

Outro ámbito de comercio do gres, xa dende o século XVI foi o Golfo de Guinea e illas dese entorno da costa de África, moi relacionadas co tráfico de escravos portugués e inglés. Pola contra, o Mediterráneo semella alleo ó comercio de gres alemán, máis aló de achádegos puntuais, quizais pola falta de coñecemento desta tipoloxías ou debido a que os estudos priman outro tipo de cerámicas mellor coñecidas neses ámbitos. Para unha completa revisión dos achádegos de gres alemán, recomendamos a xa citada tese de A. Lessman (LESSMAN 1997), mapa tamén incluído e ampliado en Prieto et al. (PRIETO ET AL . 2014: 264).

No ámbito peninsular, como xa dixemos con anterioridade, as pezas publicadas son escasas, froito do descoñecemento do gres renano ou do seu valor crono-tipolóxico. Algunhas pezas procedentes de Xerez, apareceron en recheos de “louza quebrada” do claustro do Convento de Santo Domingo (RUIZ GIL 2014). Tamén existen exemplares na Bacía de Cádiz, Sancti Petri, Osuna, Sevilla (Torre de la Plata), Barcelona (BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO Y MIRÓ I ALAIX 2009), na costa de Portugal nas cidades de Lisboa, Porto, Aveiro e no Alentejo (OSSORIO e SILVA 1998) e mesmo na costa de Marracos (RUIZ GIL 1999).

Finalmente, no Noroeste peninsular apenas contamos con algunhas pezas coñecidas –que non as existentes, con toda seguridade– e con meras citas na bibliografía, como é o caso do Bellarmino e outras pezas de Casa do Deán (Compostela). Na cidade de Ourense coñecemos tamén fragmentos dunha xerra de gres marrón de Raeren e outra bicónica de Westerwald, achados en niveis de época moderna no solar “Mirador de San Francisco” anexo á porta da muralla de Cima de Vila, seguramente un antigo pazo (VV.AA. 2009: 83), así coma outra xerra semellante, tamén de Westerwald, procedente da Casa dos Gaioso, edificio pacego do século XVI e relacionado coa xerarquía eclesiástica ourensá, xa que a peza procede da escavación do patio renacentista, moi preto da propia catedral (CARAMÉS MOREIRA 2004; XUSTO RODRÍGUEZ 2004; CASTRO LORENZO 2009; XUSTO ET AL. 2009: 219).

Tamén sabemos de pezas indeterminadas de gres en Pontevedra, nunha intervención dirixida por Miguel Sartal nas inmediacións da Ponte do Burgo, pero descoñecemos a súa identificación tipolóxica. No caso do gres de Raeren atopado no xacemento medieval e moderno de A Pousada, nas aforas de Compostela, estaríamos ante un caso peculiar e até certo punto difícil de explicar (PRIETO ET AL. 2014: 264). Nunha intervención recente, exhumouse un fragmento de gres de Westerwald nas escavacións do Castelo de Eirís nas proximidades de A Coruña, nunha construción defensiva datada en 1636 e logo convertida en pazo. Por último, o máis coñecido até o de agora procede do Parque da Palma de Baiona, datado cara o século XVII e acompañado de cerámicas de Westerwald nunha intervención da que se derivaron diversos artigos sobre os materiais exhumados (CARAMÉS MOREIRA 2004).

Moi recentemente coñecemos novas pezas de gres, aínda non publicadas, pero que falan ben ás claras da importancia comercial de outros portos galegos, coma no caso do fondeadoiro de Ribadeo (Lugo), onde se localizaron abondosas pezas de época moderna derivadas de residuos de navegación, entre as que se contaban dúas xerras de Westerwald e un Bellarmino, sen descartar que exista un naufraxio nas inmediacións, seguramente un barco inglés ou holandés do século XVII, dada a alta concentración de materiais.

Máis polo miúdo, unha destas pezas de Ribadeo (RIB-019/011) corresponderíase cunha botella de tipo Bellarmino antiga, co característico “Tigerware” marrón, pasta gris e coa faciana moi estilizada e naturalista, que recorda a algunha peza de Siegburg. Xunto a esta peza, localizáronse os que quizais sexan os mellores exemplares de botellas de Westerwald do Noroeste, como a de pasta clara (RIB-018/11) e salpicado de manchóns azuis, e a gran botella decorada con impresións de flores de seis pétalos, manchóns azuis e tres medallóns nos que se representa a unha aguiá bicéfala (figuras 10, 13 y 14).



Figura 10. Cerámica de Westerwald de Ribadeo.



Figura 11. Bellarmino de Baiona.



Figura 12. Canecos achados en Galicia, á esquerda exemplares das Illas Cies e á dereita de Ribadeo.



Figura 13. Fragmento de Bellarmino de Ribadeo.



Figura 14. Botella de Westerwald de Ribadeo.

Nun caso moi parello ó anterior, o fondeadoiro de Baiona (Pontevedra) nas proximidades do Castelo de Monte Real, aportou até catro pezas de gres alemán das cales dúas son Bellarminos, aínda que sabemos que existen outras pezas de gres indeterminadas e non identificadas tipolóxicamente. No contexto dunha draga no porto, recuperouse unha cantidade inxente de material derivado do emprego diacrónico do fondeadoiro, que como xa dixemos era Porto Real e con dereito de desembarco de mercadorías, polo que a publicación completa dos seus materiais resultará chave para o coñecemento do comercio en época moderna.

Xa se coñecía con anterioridade o Bellarmino do Parque da Palma de Baiona (CARAMEÉS MOREIRA 2004), unha peza singular e sen parangón nos outros exemplares coñecidos no Noroeste, xa que presenta unhas características de pasta e acabado brillante que o diferencia, ademais da expresividade do rostro. Os outros dous Bellarminos de Baiona derivan da draga do fondeadoiro, e aseméllanse máis ó que presentamos procedente de Vigo; no primeiro caso (pezas sen sigla), presenta cor, acabado e uns trazos faciais practicamente idénticos á peza viguesa, coa salvedade dunha expresión máis grotesca e pola presenza de dúas rosetas sobre un bigote revirado cara o nariz, polo que pensamos que se trata dunha peza evoluída dentro do repertorio. No segundo exemplar, identificado coma parte superior dunha botella, consérvase a queixada do rostro, cunha espesa e ben

distribuída barba e cara amable; xa no corpo da peza, albíscanse até tres medallóns parciais, que semellan representar elementos vexetais a modo de coroa, sobre un escudo cuarteado, case que desaparecido. Ámbalas pezas poderíamos datalas no século XVII, ó igual que outras de gres do mesmo contexto, como a botella en dous fragmentos (sigla 15/11), de tipo “Tigerware” marrón e outra similar (sigla 28/1/08) con menor brillo, asa en cinta e golete no colo (figuras 11 y 15).



Figura 15. Xerra de gres alemán de Baiona.



Figura 16. Bellarminos no pecio do Dalarö Wreck ao SE de Estocolmo, Suecia www.sjohistoriska.se.

No século XVIII e XIX a fabricación de gres redúcese considerablemente, debido á existencia de novos contedores, pero pervive en forma de “canecos”, botellas cerradas con asa na parte superior, que contiñan xenebra (RUIZ GIL e MÁRQUEZ CARMONA 2010: 5), produto estrela de Alemaña nestas datas (que substitúe ó ron caribeño de grande éxito até entón), quedando o contedor como mero receptáculo do líquido. Exemplos de “canecos” de gres antigos no Noroeste abundan nas zonas costeiras, coma en Ribadeo, Baiona, Vigo e mesmo nun recente achádego nas Illas Cíes, peza na que se intúen as iniciais da Compañía Holandesa das Indias Orientais, VOC e unha “S” na parte inferior (figura 12).

Cara estas datas de comezos do século XIX, a louza porcelánica copa a totalidade dos mercados, manténdose redutos de modas anteriores que persisten, coma as nova xerras de cervexa popularizadas en Francia e especialmente Inglaterra, chamadas *Toby Jug*, nas que se representan personaxes vestidos de época, sentados e coas facianas expresivas que os caracterizan, son os famosos “Mambrús” dos que Sargadelos producirá gran cantidade e que non deixan de ser unha reminiscencia da tradición anterior.

CONCLUSIÓNS

Como acabamos de expor, a presenza de pezas de gres en Vigo e na costa galega non é algo alleo, senón que se inxire na dinámica comercial marítima da súa época; a falta de estudos e de publicacións sobre estas pezas é a eiva coa que contamos na actualidade, sobre todo logo da descuberta dunha grande cantidade de fragmentos no Porto Real de Baiona que fala ben ás claras dun panorama arqueolóxico que chama ás nosas portas coma recurso a explotar

A existencia xa non só de pezas illadas, senón de auténticos depósitos comerciais en Baiona reflicte unha situación que comezamos a valorar dende fai ben pouco; a existencia de pezas de gres, até o de agora restrinxida a ámbitos eclesiásticos como a Casa do Deán e Claustro da Catedral de Santiago de Compostela, nos luxosos pazos urbanos da mitra ourensá, en ámbitos como o do xacemento de Pousada nas aforas de Compostela (PRIETO ET AL. 2014) ou no noso caso das inmediatezas do Castelo de San Sebastián, abre a porta a unha visión non tan reducionista deste comercio. Producións que seguramente tiveron unha aceptación e mercado moito maior do que até o de agora pensabamos, formando parte dun enxoval ou pertenzas privadas de gran valor suntuario, restrinxido nun primeiro momento a clases con poder adquisitivo e co paso do tempo e a proliferación de fábricas e tipos, acadaría estratos intermedios da sociedade. Con toda seguridade, en vindeiras intervencións arqueolóxicas documentaríanse novos exemplares, abrindo o panorama de distribución do gres a boa parte do mapa do Noroeste peninsular.

Este achádego que acabamos de presentar, coma outros ben recentes, pon de relevo a importancia comercial dos portos galegos, unindo case que tódolos puntos da rede marítima a nivel mundial, polo que é un perfecto exemplo da transcendencia que os materiais arqueolóxicos posúen á hora de estudar os movementos comerciais e humanos na Idade Moderna, momento no que por primeira vez o mundo se volve globalizado e no que as cidades costeiras galegas de maior relevancia aparecen coma puntos de carga e descarga

de ditas mercancías, ou ben chegan aquí da man de descoñecidos viaxeiros. Os portos contan historias que a arqueoloxía desentraña.

Esperamos que artigos coma este poñan en solfa esta cerámica de importante papel diagnóstico, que tan desapercibida pasou polo de agora no ámbito arqueolóxico galego até aquela descuberta dun *Bellarmino* na escavación do Parque da Palma de Baiona alá por 1992; dende entón, as diferentes producións publicadas dese mal logrado “reduto da Vila Vella” e o seu Porto Real, seguen a marcar o aínda incipiente estudo das cerámicas da Idade Moderna en Galicia. Alguén tiña que abrir camiño.

NOTAS FINAIS E AGRADECEMENTOS

Para o traballo con este tipo de recipientes e cerámica moderna en xeral, recomendamos o catálogo de pezas da páxina <http://www.flmnh.ufl.edu/>, lamentablemente a denominación de moitas das tipoloxías deriva dos achédegos do Caribe con base a clasificacións realizadas por Goggin (GOGGIN 1968) e máis tarde por Lister e Lister (LIESTER e LISTER 1987), toda vez que serviron de base ó seu estudo na zona, deixando totalmente de lado a investigación realizada en Europa. No tocante a Galicia, recomendamos as publicacións de M. Xusto (XUSTO RODRÍGUEZ 2004) sobre as cerámicas de Westerwald, de M.L. Castro sobre importacións italianas de Montelupo (CASTRO LORENZO 2006) e das cerámicas de luxo en diversos contextos da cidade de Santiago de Compostela (CASTRO LORENZO 2009), de A. Folgueira sobre as louzas modernas de Lugo (FOLGUEIRA CASTRO 2015), a obra de P. Prieto, O. Lantes e A. Toucido sobre a curiosa peza de A Pousada (PRIETO ET AL. 2014) e, especialmente, as publicacións de V. Caramés sobre o amplo repertorio de pezas da Idade Moderna da Vilavella de Baiona (CARAMÉS MOREIRA 2004 e 2006).

De maneira xenérica, o traballo máis completo sobre o gres alemán é a tese de de A. Lessman (1997), aínda que lamentablemente carece de datos da Península Ibérica.

Agradecemos a Don Miguel Sartal Lorenzo a posibilidade de elaborar este artigo, así como toda a información aportada e a cesión da Memoria técnica “Proyecto marco 2013. Control arqueolóxico de redes subterráneas de hasta 20 Kv, en Vigo (Pontevedra)”. Datos provisionais doutra das súas intervencións, nun solar das inmediacións de Ponte do Burgo (Pontevedra), onde se localizou a muralla da vila pontevedresa e diversas estruturas relacionadas co porto e fondeadoiro, tamén nos permitiu identificar pezas que semellan corresponderse con producións xermanas de época moderna.

Agradecemos tamén a colaboración e contribucións de outros arqueólogos como o persoal da empresa Argos Actividades Subacuáticas, especialmente a David Abella, encargados da prospección subacuática para a Carta Arqueolóxica de Galicia, costeadada pola Xunta no ano 2011, que conlevou a descuberta dos materiais de Ribadeo.

Por último, agradecemos enormemente a inestimable axuda de Andrea Serodio e Vicente Caramés, tanto polas facilidades dadas para a consulta de pezas así coma tódalas súas aportacións ó coñecemento da cerámica moderna no NW.

Os materiais arqueolóxicos consultados atópanse depositados no Museo Quiñones de León e no Museo do Mar de Galicia.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA PIÑEIRO, A. 1997. "Vigo: notas de arqueoloxía urbana". *A Buguina* nº 1, pp. 16-19.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. & MIRÓ I ALAIX, N. 2009. "El comerçals segles XVI-XVII a través del materials arqueològics apareguts a Barcelona", en *XI Congrés d'Historia de Barcelona – La ciutat en xarxa*. Barcelona, pp. 14-91
- BRÖKER, A. (2008). Rheinisches Steinzeug in der Nouvelle-France Quebec/Kanada. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München. (publicación web: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/10084/1/Broeker_Anna.pdf. consultada o día 10 de maio de 2016).
- CARAMÉS MOREIRA, V. 2006. "Lozas Sevillanas en Baiona en los siglos XV y XVI". *Glaucofis*, 12, pp. 203-228
- CARAMÉS MOREIRA, V. 2004. "Fragmento de gres alemán", en V. Caramés Moreira (coord.) *Ate o confín do mundo: Diálogos entre Santiago e O Mar*. Vigo, Deputación de Pontevedra, pp. 238
- CASTRO LORENZO M.L. 2009. "La vajilla de lujo en Santiago de Compostela en los siglos XVI y XVII: aportaciones de la arqueología". *Pontevedra. Revista de Estudos Provinciais*, 22, pp. 123-158.
- CASTRO LORENZO M.L. 2006. "La mayólica italiana: platos de Montelupo con decoración "al blu graffito" en Santiago de Compostela". *Boletín Auriense*, XXXVI, pp. 35-46.
- CÉSAR VILA M. & BONILLA RODRÍGUEZ, A. 2003. "Estudio de los materiales cerámicos del Castelo da Lúa (Rianxo, A Coruña)". *Gallaecia*, 22, pp. 297-367.
- DEAGAN, K. 1987. *Artifacts of the spanish colonies of Florida and the caribbean, 1500-1800*. Washington D.C., Smithsonian Institution Press.
- ELLIOT, G.B. 1986. "The success of Frechener flacons exported as "CologneWare" in Late Medieval trade from the Rhine". *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 15 (2), pp. 85-91.
- ERIAS MARTÍNEZ, A. 2009. "O home que vomita ramas (*green man* ou home verde, Santiago o Verde...), e algunhas figuras de resucitados da Galicia Medieval, reflexións a partir de algúns casos". *Anuario Brigantino*, 32., pp. 285-308.
- FOLGUEIRA CASTRO, A. 2015. "Contextos cerámicos de época moderna en Lugo (ss. XVI-XVIII)", *Férvedes, Revista de Investigación*, 8, pp. 431-437.
- GAIMSTER, D. 1987. "The supply of Rhenish stoneware to London, 1350-1600". *The London Archaeologist*, 5, pp. 339-347.
- GAIMSTER, D. 1997. *German Stoneware 1200-1900: archaeology and cultural history*. Londres, British Museum Press.
- GARRIDO RODRÍGUEZ, J. 2011. *El origen de Vigo. El Monte de O Castro y su castillo*. Vigo, Deputación de Pontevedra.
- GOGGIN, J.M. 1968. *Spanish Majolica in the New World: Types of the Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Yale University., Departament of Anthropology.
- GOGGIN, J.M. 1960. "The Spanish Olive Jar. An introductory study", en *Papers in Caribbean Anthropology*, 62. Yale University, Departament of Anthropology.
- HUGONOT, J.Y. 2006. *Terres de Saintonge. L'Art de la poterie XIIème-XIXème siècle*. Saintes, Ed. Somogy.
- HUME, I. N. 1969. *A guide to artifacts of colonial America*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- LESSMAN, A.W. 1997. *The rhenish stoneware from the Monte Cristi shipwreck, Dominican Republic*. Tesis Doctoral. Texas A&M University.
- LISTER, F.C. & LISTER R.H. 1987. *Andalusian ceramics in Spain and New Spain: A Cultural Register from the Third Century B.C. to 1700*. Tucson, The University of Arizona Press.
- MARTIN, J.G.; ZEISCHKA-KENZLER, A.; MOMMSEN, H. & KOTTMANN, A. 2008. "La sutil presencia alemana en el Panamá colonial", en *Canto Rodado*, 3, pp. 65-94.

- MARTÍNEZ CASAL, J.R. 2006. “A cerámica medieval da fortaleza de A Rocha Forte. Contribución ao seu estudo”. *Gallaecia*, 25, pp. 187-225.
- MEHLER, N. 2009. “The perception and interpretation of Hanseatic material culture in the North Atlantic: problems and suggestions”. *Journal of North Atlantic*, 1, pp. 89-108.
- OSORIO, M.I. & SILVA, A.M. 1998. “Cerámicas vidriadas de época moderna no Porto”, J. M. Diogo y H. Abraços (coords.), en *Actas das 2ª jornadas de cerámica medieval e pos-medieval. Métodos e resultados par o seu Estudo*, Cámara Municipal de Tondela, pp. 283-314.
- PLEGUEZUELO, A. & SÁNCHEZ, J.M. 1997. “La exportación a América de cerámicas europeas (1492-1650).”, en *Transferencias y comerci de cerámica a l'Europa mediterránea (segles XIV-XVIII)*, XV Jornades de d'Estudis Histories Locals”, Mallorca, pp. 333-263.
- PETRI, B. 2006. *Steinzeug aus Frechen*, en *Frechener Bartmannkrüge*, Ed. Stiftung Keramion, Frechen.
- PRIETO MARTÍNEZ, M.P.; LANTES-SUÁREZ, O. & ALONSO TOUCIDO, F. 2014. “Una cerámica de gres de Raeren en Santiago de Compostela (NW de España), en *Evolución de los espacios urbanos y sus territorios en el Noroeste de la Península Ibérica*. León, Univ. De León , pp. 253-268.
- RASIKA MUTHUCUMARANA, R.; WEERASINHA, P. & DAYANANDA, A. M. A. Beardman jugs from the Avondster site. Publicación web: <http://maritimeasia.ws/maritimelanka/avondster/beardman.html>. Consultada o día 29 de maio de 2016.
- REINEKING VON BOCK, G. 1980. “Verbreitung von rheinischem Steinzeug”. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 4, pp. 115-119.
- RÍO CANEDO del V. & RODRÍGUEZ, X. 2015. “Cerámica vermella de Aveiro na Casa do Deán (Santiago de Compostela). Unha aproximación tipolóxica”. *Boletín Auriense*, XLV, pp. 119-156.
- RUIZ GIL, J.A. 2014. “Las “bellarminas” alemanas”, en “La Pieza del Mes” del Museo Arqueológico Municipal de Jerez. Museo Arqueológico de Jerez (publicación web: http://www.jerez.es/fileadmin/Image_Archive/Museo/Las_bellarminas_alemanas.pdf, consultada o día 29 de xaneiro de 2016).
- RUIZ GIL, J.A. 1999. *Arqueología de la Bahía de Cádiz*. Tesis Doctoral da Universidade de Huelva.
- RUIZ GIL, J.A. & MÁRQUEZ CARMONA, L. 2010. “Canecos y ginebra: tráfico comercial en la provincia de Cádiz”, en *Cuaternario y arqueología: homenaje a Francisco Giles Pacheco.*, Universidad de Cádiz, pp. 331-339.
- SCHÁVELZON, D. 2001. *Catálogo de cerámicas históricas de Buenos Aires (siglos XVI-XX). Con notas sobre la región del Río de la Plata*. Fundación para la investigación del arte argentino (publicación web: <http://www.iaa.fadu.uba.ar/cau/?p=1110>, consultada o día 11 de febreiro de 2016).
- XUSTO RODRÍGUEZ, M. 2004. “Exemplos de cerámicas de Westerwald (Renania, Alemania) atopadas en Galicia”, en V. Caramés Moreira (coord.) *Ate o confín do mundo: Diálogos entre Santiago e o Mar*. Vigo, Deputación de Pontevedra, pp. 240.
- XUSTO RODRÍGUEZ, M. & FERNÁNDEZ QUINTELA, X.M. 2009. “Intervención arqueolóxica no pazo dos Gaioso”, en VV.AA. 2009. *Ourense. A cidade, da orixe ao século XVI. Estudos*. Museo Arqueolóxico de Ourense, pp. 211-248.
- VV.AA. (SEARA, A.; ORERO, L.; CRISTÓBAL, R.; ÁLVAREZ Y; LÓPEZ, L.F.; RODRÍGUEZ, C.; FERRER, S.; GARCÍA, M.; LAMAS, J.; FARIÑA, F.; FERNÁNDEZ, X.M. & XUSTO, M.) 2009. *Ourense. A cidade, da orixe ao século XVI. Catálogo*. Museo Arqueolóxico de Ourense.
- ZORZI, F. 2014. *Arqueología en Buenos Aires* (publicación web: <https://sites.google.com/site/arqueologiaenbuenosaires/notas-sobre-los-materiales-recuperados/una-bellarmina-alemana-del-siglo-xvii>, consultada o 14 de febreiro de 2016).